

A Structural Analysis of Literary Traditions in the Imitative Works of *Makhzan al-Asrar* from the 7th to the 10th Century AH: Based on Metaphor, Simile, Allegory, and Allusion

Tooran Saffarpour: PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Shahrzad Niazi: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Atamohammad Radmanesh: Professor, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Abstract

Nizami's *Makhzan-ul-Asrar* is one of the great works in the field of educational literature that has been appreciated and imitated by many poets, and examining the parallels composed of this *Masnavi* from perspectives such as structure and content reveals the influence of these poets on Nizami Ganjavi and the stylistic characteristics of this work. The present study has studied 8 parallels of *Makhzan-ul-Asrar* from the 7th to 10th centuries AH, including "Mutala-ul-Anwar", "Safana-mah", "Rawza-ul-Anwar", "Al-Mushahid", "Mazhar-ul-Athar", "Naqsh-ul-Badi", "Mazhar-ul-Asrar" and "Tahfa-ul-Ahrar" by Abdur Rahman Jami. The aim of this study is to examine the literary traditions in the poems of the parallels of *Makhzan-ul-Asrar* and to find the extent of their structural and content (stylistic, expressive) influence with this system. Another goal of this research is to express the extent to which the imitators of *Makhzan al-Asrar* used the skills of applying literary traditions in relation to this *Masnavi* and to find their structural and content innovations. The findings show that the relationship between *Makhzan al-Asrar* and its imitators is of an imitative nature; in such a way that the latter work is a retelling and re-creation of a previously stated meaning in a form and context imitating *Makhzan al-Asrar*, and this imitation does not contain any of the imitator's individual characteristics that would cause them to differ from the model work. This relationship includes the areas of imitation, association, integration, and dependence. In addition, none of the imitators were able to achieve the coherence and depth of Nizam's speech and thought, and they paid more attention to the appearance and external structure of *Makhzan al-Asrar*. Nizami uses all rhetorical devices and devices mostly to develop themes and embellish words and forms, and portrays even the simplest meanings and topics in such an artistic way that none of his imitators can match it.

1. Introduction

This study examines eight imitations of "The Treasure of Secrets" from the 7th to the 10th centuries AH, including "Matla'-ol-Anwar", "Safanameh", "Rowzat-ol-Anwar", "Al-Mashahid", "Mazhar-ol-Asar", "Naqsh-e Badie'", "Mazhar-ol-Asrar", and "Tohfat-ol-Ahrar". The research aims to explore literary traditions in the poems of those who imitated "The Treasure of Secrets" and to determine the extent of their structural and thematic (stylistic, rhetorical) influence by this work. Another goal is to gauge the imitators' use of literary traditions and to identify any structural and thematic innovations they introduced. The findings indicate that the relationship between "The Treasure of Secrets" and its imitations is fundamentally imitative. The later works are a re-narration and a re-creation of a pre-existing meaning, following a shape and context that imitate "The Treasure of Secrets". This imitation lacks any individual characteristics of the imitator that would differentiate it from the original work. This relationship includes aspects of imitation, association, synthesis, and dependence. Furthermore, none of the imitators could match the depth of Nezami's words and thought. They focused more on the external appearance and structure of "The Treasure of Secrets". Nezami employs all rhetorical devices primarily to create themes and adorn words and form, and he so artistically portrays even the simplest meanings that their equal cannot be found in any of his imitators.

2. Materials and Methods

This research was conducted using a descriptive-analytical method and library resources. First, it explains and describes stylistics, rhetoric, themes, and imitations. It then briefly introduces the imitations of "The Treasure of Secrets" from the 7th to the 10th century, highlighting the prominent stylistic, rhetorical, and thematic features of each work. This is followed by a comparison of these works with "The Treasure of Secrets", noting their differences and similarities. By examining how style, rhetoric, and themes are used in the imitations, the strengths and weaknesses of each work become clear. Additionally, by comparing the introduced Masnavis with Nezami's "The Treasure of Secrets", the stylistic, rhetorical, and thematic values of the imitations are determined. This study also demonstrates the extent of Nezami's influence on the works of subsequent poets.

3. Discussion and Analysis

Nezami primarily uses all rhetorical devices for thematic creation and to adorn the language and form of his poetry, aiming to make his words more beautiful and achieve a new, sophisticated style. Nezami portrays even the simplest meanings and subjects in such a novel and artistic way that no parallel can be found among his imitators. Regarding the imitations, the thematic creations that employ rhetorical techniques are mainly used to explain and emphasize meaning. In these works, literary techniques serve to clarify the ideas expressed by the poet and to present them in a new guise. Among the imitations, "Al-Mashahid" by Shah Da'i and "Gowhar-e Fard" and "Mazhar-ol-Asrar" by Abdi Beyg Shirazi are structurally and stylistically similar. In "Mazhar-ol-Asrar", there's a more noticeable use of verbal and spiritual figures of speech. The poet pays equal attention to both form and meaning, creating a balance that can be disrupted when the focus shifts too much to the form, diminishing the importance of the meaning. In "Tohfah-ol-Ahrar", the use of these elements is not as prominent, but epic elements and terms related to the profession of secretaryship are notable.

4. Conclusion

The structure of similes, metaphors, and allegories in these poems has influenced the poets' language. The higher frequency of similes, metaphors, and allegories in Nezami's work makes his poetic language more elusive and imaginative, while the language of his imitators is simpler and clearer due to the lower frequency of these devices. This demonstrates that Nezami, by using explicit and simple similes, moved toward making his language more imaginative and, as a result, more elusive and complex. This is not the case for his imitators, whose poetic language is more understandable compared to Nezami's. One reason for the difference in the structure of similes and metaphors between "The Treasure of Secrets" and its imitations is that the imitators were followers of Nezami's style. On the other hand, the stylistic differences of these poets must also be considered; Nezami and the Azerbaijani style, in general, are more inclined toward linguistic complexity and the elusiveness of poetic imagery. However, the style of poets like Amir Khosrow, Jami, and Khajoo, while imitative, did not become as complex or elusive. Furthermore, the difference in the structure of these poets' similes, metaphors, and allegories is related to their distinct

worldviews, their attitudes toward existence, and the different geographical regions in which they lived.

Keywords: Nazīreh Composition, Makhzan al-Asrar, Structure, Content, Imitators of Makhzan al-Asrar.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

بررسی ساختاری سنت های ادبی در نظیره های مخزن الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری «بر پایه استعاره، تشبیه، تمثیل و کنایه»

توران صفرپور: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

شهرزاد نیازی (نویسنده مسئول):^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

عطاءمحمد رادمنش: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

چکیده

منظومه مخزن الاسرار نظامی از آثار ارشمنند در حوزه ادبیات تعلیمی است که مورد اقبال و تقلید شعرا بسیاری قرار گرفته است. بررسی نظیره های این مثنوی از دیدگاه های ساختاری و محتوایی، تأثیر پذیری این شاعران از نظامی گنجوی و ویژگی های سبکی این اثر را آشکار می سازد. در پژوهش حاضر ۸ نظیره مخزن الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری شامل مطلع الانوار، صفانامه، روضه الانوار، المشاهد، مظهر الآثار، نقش بدیع، مظهر الاسرار و تحفه الاحرار مورد مطالعه قرار گرفته است. هدف پژوهش بررسی سنت های ادبی در اشعار نظیره گوین مخزن الاسرار و یافتن میزان تأثیر پذیری ساختاری و محتوایی (سبکی، بیانی) آن ها با این منظومه است. بیان میزان به کارگیری نظیره پردازان مخزن الاسرار از مهارت های کاربرد سنت های ادبی در نسبت با این مثنوی و یافتن نوآوری ساختاری و محتوایی آن ها از دیگر هدف های این پژوهش است. یافته ها نشان می دهند که ارتباط مخزن الاسرار و نظیره های آن، ماهیتی تقلیدی دارد به طوری که اثر پسین، بازسرای و بازآفرینی معنایی از پیش گفته شده در شکل و بافتی تقلیدی از مخزن الاسرار است و این تقلید چیزی از ویژگی های فردی مقلد را در خود ندارد که سبب تفاوت آن ها از اثر الگو شود. این ارتباط زمینه های تقلید، تداعی، تلفیق و وابستگی را شامل می شود. علاوه بر این هیچ یک از نظیره گوین توانستند به هم طرازی و عمق سخن و اندیشه نظامی برسند و بیشتر به ظاهر و ساختار بیرونی مخزن الاسرار توجه داشته اند. نظامی تمام آرایه های بلاغی را بیشتر برای مضمون پردازی و آراستن لفظ و صورت به خدمت می گیرد و حتی ساده ترین معانی را چنان هنرمندانه به تصویر می کشد که نظیر آن را در هیچ یک از مقلدان وی نمی توان یافت.

کلیدواژه ها: نظیره گوینی، مخزن الاسرار، ساختار، محتوا، نظیره پردازان مخزن الاسرار.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد است.

۱. مقدمه

نظيره، به عنوان یکی از فنون شاعری و انواع ادبی، به معنای همانندسازی در محتوا و شکل اثری ادبی با متن از پیش تعیین شده است. در نظيره پردازي به همانندسازی متن الگو پرداخته می شود؛ بنابراین هیچ متنی مستقل از دیگر متون نیست و از این طریق هر اثر هنری با تأثیرپذیری از اثر دیگر به کمال می رسد. یکی از برجسته ترین و پرکاربردترین عناصر که در مضمون پردازي نظامی و مقلدان او جایگاه ویژه ای دارد سنت های ادبی است. البته این به این معنا نیست که شاعران پیش از نظامی از این سنت ها در اشعار خویش بهره نبرده اند و این خصیصه فقط در اشعار نظامی به چشم می خورد؛ بدون شک با توجه به کاربرد ویژه ای که در آثار نظامی از این گونه سنت ها مشهود است باید گفت کمتر شاعری، به استثنای خاقانی و به طور کلی شاعران سبک آذربایجان، به این اندازه و با این همه تازگی در کاربرد این سنت های ادبی در مضمون پردازي از موضوعات مختلف سود برده اند. به کارگیری این سنت ها که تا پیش از نظامی دارای محتوایی ثابت بودند و رابطه آشکاری دارند و غالباً در همان معنای اولیه خویش به کار می رفته اند، در اشعار نظامی با توجه به موضوعات مختلف، خود آگاه و همراه با تغییر در محتوای همیشگی و رابطه معمول آن ها صورت گرفته و از بسامد بسیار بالایی برخوردار است؛ به طوری که می توان آن را یکی از مهم ترین شگردهای هنری نظامی در مضمون پردازي و تصویرسازی های شاعرانه او به حساب آورد. در ادبیات فارسی بر مبنای سنت های ادبی در اشعار برخی شاعران واژه هایی را می بینیم که بین آن ها نوعی ارتباط دوسویه هم از دید معنایی و هم از دید لفظی برقرار است. این ارتباط به قدری شناخته شده است که خواننده آشنا با ادبیات با خواندن بیتی که این دو واژه در آن آمده به راحتی به رابطه آن ها پی می برد و معنای بیت را که اگر وابسته به این سنت ادبی باشد درمی یابد. نظیر ارتباط دو واژه «گل و بلبل»، «گوهر و صدف»، «شمع و پروانه» و مانند این ها که جزو سنت های ادبی هستند و در اشعار شاعران دوره های مختلف کاربرد دارند؛ البته ارتباط میان این دو واژه مربوط به موضوعات مختلفی است. ارتباط آن ها گاه مبتنی بر باورهای عامیانه طبی، نجومی و یا داستانی اسطوره ای، تاریخی، دینی و یا افسانه ای است و گاه برخاسته از آداب و رسوم یا امری طبیعی است. این رابطه ها آنچنان شناخته شده و ثابت هستند که حتی شاعری که

به وجود چنین رابطه‌ای بین این دو واژه اعتقاد نداشته باشد، باز هم بر طبق سنت ادبی آن را در شعر خویش به کار می‌برد و آن را به صورت یک اندیشه و اصل ادبی در سرایش شعر می‌پذیرد. مخاطب نیز در بسیاری از مواقع برای اینکه بتواند معنای درست ابیات و روابط پنهان حاکم بر آن را درک کند و یا به طور کامل به زیبایی‌ها و ظرافت‌پردازی‌های هنرمندانه شاعر پی ببرد ناچار است تا با این سنت‌های ادبی و رابطه‌ی میان آن‌ها آشنایی پیدا کند. این زیبایی‌ها در واقع از یک سو مبین ارزش هنری کار شاعر و از سوی دیگر سبب‌ساز شکل‌گیری احساس لذت و شگفتی در مخاطب است. پرسش اصلی این پژوهش این گونه بیان می‌شود: نظامی و نظیره‌گویان وی از قرن هفتم تا دهم چگونه از این سنت‌های ادبی یا محتوای ثابت در مضمون‌پردازی‌های خویش بهره گرفته‌اند؟ این پژوهش در سطح گسترده‌تر می‌کوشد تا نتایج تازه‌ای در حوزه نظامی‌پژوهی فراهم آورد. این پژوهش نظیره‌ها را از نظر بلاغت شعری و معیارهای سبک‌شناسی و مضامین بررسی می‌کند تا چگونگی و چرایی تأثیرپذیری نظیره‌ها را بیابد. پژوهش حاضر با بیان ویژگی‌های بارز ساختاری و محتوایی هر اثر و مقایسه با مخزن‌الاسرار به تفاوت‌ها و تشابه‌های آن‌ها اشاره می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

به دلیل اهمیت و جایگاه آثار نظامی در ادبیات فارسی، تحقیقات بی‌شماری درباره‌ی وجوه مختلف شعر و اندیشه‌ی او براساس نظریه‌های ادبی قدیم و جدید انجام گرفته که در دو کتابشناسی فراهم‌آمده از نظامی و نیز فرهنگ نظامی‌پژوهی می‌توان آن‌ها را دید؛ اما در باب موضوع این پژوهش می‌توان به تحقیقات زیر اشاره کرد:

- ۱) نیازی و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «خلاقیت و ابتکار در ارتباطات برون‌متنی و درون‌متنی نظیره‌پردازان مخزن‌الاسرار نظامی» به این نکته اشاره می‌کنند که بین متون نظیره مخزن‌الاسرار رابطه مستقیم یا غیرمستقیم وجود دارد و نظیره‌نویسی با شبکه‌ای آشکار از روابط درون‌متنی و برون‌متنی مواجه است که در جهت اثبات توانایی شاعر به کار گرفته شده است.

۲) اسماعیل حاکمی (۱۳۵۸) در مقاله «مخزن الاسرار نظامی گنجوی و نظیره‌هایی که به تقلید از آن سروده‌اند» به شرح ۱۸ مورد از پیروان مخزن الاسرار با بیتی چند از هر يك از آنها است، پرداخته است بدون آنکه بررسی و مقایسه‌ای در زمینه ابیات انجام شود.

۳) واعظزاده و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «ریخت‌شناسی حکایت‌های اخلاقی بر پایه حکایت‌های مخزن الاسرار و نظیره‌های آن» به این نتیجه رسیده‌اند که حکایت‌های اخلاقی دارای دو الگوی روایی اصلی و دو الگوی روایی فرعی هستند که گاه با هم ترکیب می‌شوند.

۴) طغیانی و نجفی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «کارکردهای زبانی در مخزن الاسرار نظامی»، مخزن الاسرار را به سه بخش متمایز تقسیم کرده‌اند: ۱) در ستایش خداوند و مناجات و مدح پیامبر، ۲) در بیان خلوت‌نشینی‌های شبانه، و ۳) داستان‌های تمثیلی و اخلاقی و نتیجه گرفته‌اند که در هر بخش به سبب بیان مضامین گوناگون کاربرد زبان تغییر می‌یابد.

۵) حسینی گرده‌اش (۱۳۹۲) در مقاله «مقایسه‌ای میان مخزن الاسرار و مطلع الانوار» بیان می‌کند که آثار این دو شاعر از نظر شکل ظاهری، مضامین و موضوعات مشابه هم هستند؛ اما تفاوت‌هایی در نحوه به کارگیری شیوه‌های بلاغی در آنها دیده می‌شود که نمونه بارز آن ایجاز زبان نظامی است که در مقابل اطناب‌ها و تکرارهای امیرخسرو قرار می‌گیرد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. ابتدا به تبیین و توصیف سبک‌شناسی، بیان، مضمون و نظیره پرداخته می‌شود. در ادامه نظیره‌های مخزن الاسرار از قرن هفتم تا قرن دهم به اختصار معرفی می‌گردد با بیان ویژگی‌های بارز سبک، بیان و مضمون هریک از آثار و مقایسه آنها با مخزن الاسرار و اشاره به تفاوت‌ها و تشابه‌ها. با بررسی شیوه به کارگیری سبک، بیان و مضمون نظیره‌ها، قوت و ضعف هر اثر آشکار می‌شود. همچنین با تطبیق مثنوی‌های معرفی شده با مخزن الاسرار نظامی ارزش‌های سبکی، بیانی و مضمونی نظیره‌ها مشخص می‌شود و همچنین این پژوهش میزان نفوذ دیدگاه‌های نظامی را در آثار شاعران پس از وی می‌نمایاند.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

۴.۱. جایگاه نظیره و نظیره‌گویی در ادبیات فارسی

«در ادبیات فارسی "نظیره‌پردازی" یکی از شیوه‌های نویسندگان ایرانی برای آفرینش آثار هنری بوده است. در ادبیات کهن نظیره‌سرایی، اقتباس و الگوبرداری از نمونه‌های اعلا بخشی از لوازم خلاقیت را شکل می‌دهند» (فتوحی، ۱۳۶۸: ۸۴). شاید این شیوه آفرینش هنری با "تقلید" یا "تتبع" اشتباه گرفته شود؛ درحالی‌که با آن‌ها متفاوت است. زرین کوب بیان می‌کند که نظیره‌گویی، تقلید یا تتبع آن است که شاعر یا نویسنده‌ای، به پیروی از شاعر یا نویسنده دیگر به خلق و نگارش اثری اقدام کند. نظیره‌گویی در انواع و قالب‌های ادبی رایج است و البته حدودمرز آن تاکنون به روشنی تبیین نشده است. شرط اصلی نظیره‌گویی آن است که به حوزه سرقات ادبی منتهی نشود. آنچه در نظیره‌گویی اهمیت می‌یابد تحقیق درباره کیفیت، میزان نفوذ و تأثیر آثار ادبی مشهور در معاصران یا گذشتگان است که خود از اهم مباحث نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به شمار می‌رود. تقلید را چنین تعریف می‌کند: «نویسنده و گوینده‌ای شیوه گفتار گوینده و نویسنده دیگری را پیش گیرد و بر طریقه و منوال او سخن گوید» (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۱۶۶).

۴.۲. نگاهی اجمالی به نظیره‌های مخزن‌الاسرار

باید میان اقتباس ادبی و تقلید و نظیره‌گویی نیز تفاوت قائل شد. «اقتباس الهام گرفتن از مضمون و محتوا و اندیشه اثری است که با خلاقیت‌های شاعر توأم است. ای بسا آثار و شاهکارهای ماندگار که مقلدان زیادی یافته‌اند، خود برگرفته و مقتبس از نمونه‌ها و آثار قبلی بوده باشند، چنان که ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی در سال ۴۴۶ ق. اقتباس از داستان پارتی یا اشکانی است؛ یا "عقاب" خانلری که با اقتباس از مضمون رمان دختر سروان (۱۸۳۶م) نوشته الکساندر پوشکین، سروده شده است. اقتباس را بر دو نوع آزاد و وفادار دانسته‌اند» (انوشه، ۱۳۸۰: ۱۱۵/۲) که در هر دو شکل ضمن تفاوت با نظیره‌گویی، شباهت‌هایی نیز دارد. در این

پژوهش هشت نظیره مخزن الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری برگزیده شد که به طور خلاصه معرفی می شود:

جدول ۱. معرفی اجمالی نظیره های مخزن الاسرار

ردیف	عنوان / سراینده	معرفی اجمالی
۱	مطلع الانوار از امیر خسرو دهلوی	«این منظومه در سه خلوت و بیست مقاله همراه با حکایات آورده شده و موضوع آن توحید و تحقیق و تهذیب و تربیت است» (صفا، ۱۳۸۲: ۳ / ۷۳۸).
۲	مثنوی صفانامه (مونس الابرار) از عماد فقیه کرمانی	منظومه ای عرفانی و اخلاقی به نام شاه شجاع» (همان: ۹۸۹) عماد فقیه آنچه در صفانامه می آورد سلسله ارادتش به شیخ زین الدین کاوئی است.
۳	روضه الانوار از خواجوی کرمانی	«این منظومه اندکی بیشتر از دو هزار بیت دارد و شاعر مباحثی از اخلاق و عرفان مطرح کرده است. (صفا، ۱۳۸۲: ۸۹۹-۹۰۰).
۴	المشاهد از شاه داعی شیرازی	«مثنوی المشاهد دارای ۵۳۷ بیت که به سال ۸۳۶ ق. به انجام رسیده است» (شاه داعی، ۱۳۳۹: ید-لج).
۵	مثنوی مظهر الآثار از هاشمی کرمانی	سید محمد هاشم مظهر الآثار را در پنج نعت، سه روضه و بیست موعظه سروده و در میان مواعظ و سایر قسمت ها حکایاتی نیز آورده است.
۶	مثنوی تحفه الاحرار از عبدالرحمن جامی	این مثنوی مرکب از دوازده مقاله و بیش از هزار پانصد بیت است.
۷	مثنوی جوهر فرد از عبدی بیگ شیرازی	این مثنوی با یک دیباجه مفصل آغاز می شود و شامل دو هزار و پانصد و نود و شش بیت است.
۸	مثنوی نقش بدیع از غزالی مشهدی	«غزالی مشهدی نقش بدیع را در ایران و به نام شاه طهماسب صفوی آغاز کرد و بعد از مهاجرت به هند و وارد شدن به دربار علی قلی خان شیبانی، خان زمان و حاکم جونپور، نقش بدیع را به پایان رسانید» (ستوده، ۱۳۷۱: ۴۳). ^۱

۱. نمونه های دیگر که در کتاب هفت آسمان به عنوان نظیره مخزن الاسرار از آن ها نام برده شده است: بدایع الافکار ملا حسین واعظ کاشفی، قران السعدین امیر خسرو دهلوی، مثنوی جلال فراهانی روضه الانوار خواجوی کرمانی، مونس الابرار عماد فقیه کرمانی، گلشن ابرار مولانا کاتبی، ساقی نامه مسیحی، زبدة الاشعار قاسمی گنابادی، منظور الابصار قاضی سبحانی، فتوح الحرمین محی لاری، گوهر شهوار عبدی جنابندی، مشهد انوار غزالی مشهدی، نفایس المآثر غزالی مشهدی، مرآت الصفات غزالی مشهدی، نقش بدیع غزالی مشهدی، منظور انظار رهایی مروی، مثنوی نویدی شیرازی، مثنوی قاسم کاهی، مظهر الاسرار ابوالفتح روایی، خلد برین وحشی کرمانی، مجمع الابدکار عرفی شیرازی، زبدة الافکار نیکی اصفهانی.

۳.۴. بررسی ویژگی‌های زبان ادبی در مخزن‌الاسرار و نظیره‌های آن

مضامین و ساختار مخزن‌الاسرار، علاوه بر داشتن تخیلی سرشار و عاطفه و احساس تأثیرگذار که از لوازم و بایستگی‌های شعر و به‌طور کلی مقوله‌های هنری است دارای موضوعات جهان‌شمول و مأنوس برای انواع مخاطبان است؛ زیرا مضامین و موضوعات مطرح شده در هر اثر ادبی هر چقدر نزدیک به ناخودآگاه جمعی انسان‌ها باشد، تأثیرگذاری آن در مخاطب بیشتر خواهد بود؛ درحالی که حوزه عملکرد مضامین و ساختار نظیره‌ها به‌ویژه تحفة الاحرار، مظهرالاسرار، المشاهد، نقش بدیع، مظهر الآثار و مونس الابرار دارای مخاطبی با دایره‌ای محدودتر است. از دیدگاه مضمون‌پردازی و شیوه‌ها و شگردهای مختلف آن، و ساختار نیز این منظومه‌ها با یکدیگر تشابه‌ها و تفاوت‌هایی دارند. در مخزن‌الاسرار مضمون‌پردازی با همان بیان هنرمندانه موضوعی ساده با توجه به سبک شعری نظامی و به‌طور کلی شاعران سبک آذربایجانی در سده ششم است که با بهره‌گیری فراوان از عناصر علمی و اطلاعات گسترده از علوم مختلفی چون نجوم، طب، فلسفه، اساطیر، تاریخ، باورها و آداب و رسوم عامیانه، و نیز عناصر ادبی و شگردها و فنون ادبی و بلاغی صورت گرفته است که شاعر از آن جز پیچیده‌سازی و نامأنوس ساختن شعر خویش برای مخاطب از سویی، و نیز ارائه طرزی تازه از سبک شعری، مضمون‌آفرینی، زیباسازی و آرایش کلام از سوی دیگر هدفی ندارد.

۳.۴.۱. سنت‌های ادبی مخزن‌الاسرار

صورخیال در اندیشه نظامی همواره جایگاهی ویژه داشته و این شاعر مثنوی‌سرا با استفاده از عناصر طبیعت و خیال توانسته تصویرهای زنده‌ای را خلق کند. همچنین نظامی برای محو مرزهای میان انسان و طبیعت، اندیشه و شیء و محو مرز زبان و جهان واقعی به‌مانند رمانتیسیم‌ها از استعاره با ظرفیت بالا استفاده کرده است. از این رو بسامد استعاره‌مکنیه، تشبیه و تشخیص در مخزن‌الاسرار بالا است؛ امری که نشان می‌دهد که مخزن‌الاسرار به‌مانند مکتب رمانتیسیم تصویرگرا و درون‌نگر است. از میان عناصر ادبی و شگردهای ادبی و بلاغی در مخزن‌الاسرار، توصیف با بهره‌گیری از استعارات، تشبیهات و کنایات تازه و خیال‌انگیز از مهم‌ترین شیوه‌های

مضمون‌پردازی نظامی است. همچنین استفاده از شیوه تکرار و التزام واژگان و جفت‌های گردان و تمثیل به دو گونه فشرده و گسترده، پس از توصیف بیشترین کاربرد را دارند. نظامی از جمله شاعران سبک آذربایجانی است که اگرچه ارتباط چندانی با دربار شاهان نداشت؛ اما نگرش‌ها و ذهنیت‌هایی که میراث شاعران پیش از او بود، باعث شد که خواه ناخواه تحت تأثیر گفتمان درباری و عناصر مرتبط با آن قرار بگیرد؛ به گونه‌ای که عناصر درباری و صورخیال مخصوص این نوع گفتمان، در شعر او بسامد قابل توجهی دارد.

۴. ۱. ۱. ۳. تشبیه و استعاره

نظامی از طریق کاربرد استعاره و تشبیه با طبیعت و ماورای آن ارتباط برقرار می‌کند و از راه محاکات آن‌ها را به خدمت می‌گیرد و ساختار ذهنی‌اش را با آن‌ها شکل می‌گیرد. «شکل ذهنی شعر حاکی از تمرکز کامل همه نیروی خلاقه شاعر در لحظه آفرینش شعر است» (نک، براهنی، ۱۳۸۰: ۷۵/۱). تشبیه در ساخت صور خیال و اندیشه نظامی نقش به‌سزایی دارد و هسته اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه اوست.

"صدف و گهر" یکی از جفت‌های گردان در مخزن الاسرار هستند که بسامد قابل توجهی دارند. این جفت گاه در تشبیه سخن (دُر) و گوش (صدف) و بیان ارزشمندی آن‌ها به کار رفته، گاه در استعاره از دندان پیامبر^(ص) و گاه نیز در تشبیه ملک و خاک آستانه ممدوح:

نخل زبان را رطب نوش داد	دُر سخن را صدف گوش داد (نظامی، ۱۳۷۹: ۱۶۱)
خنده خوش زان نزدی شکرش	تا نبرد آبِ صدف گوهرش (همان: ۱۸۹)
دین فلک و دولت او اختر است	ملک صدف خاک درش گوهر است (همان: ۲۲۰)

۴. ۳. ۲. جفت‌های گردان در مطلع‌الانوار همراه با استعاره، تشبیه و تمثیل

در مطلع‌الانوار مضامین مقالات‌ها بیشتر اخلاقی - دینی است که شاعر با طرح آن قصدی جز برانگیختن نیروی تهذیب اخلاق فردی را در سر نمی‌پروراند. در این مقالات‌ها هم از مضامین صریح دینی چون تشریح ارکان خمسۀ مسلمانان، نماز، روزه، حج، زکات و جهاد سخن به میان آمده و هم از مضامین اخلاقی چون ستایش قناعت، بخشش، غنیمت شمردن ایام جوانی و مانند

این‌ها. امیرخسرو نیز همچون جامی یکی از مقالات‌های بیست‌گانه (مقاله بیستم) را به مخاطبه با فرزند خویش اختصاص داده با این تفاوت که در این مقالت تهذیب اخلاق فردی و سیاست مدن و سیاست منزل در کنار هم مورد توجه بوده، موضوعی که در مخزن‌الاسرار نمود ندارد. (نک، یوسفی، ۱۳۸۵: ۱۲ - ۱۵)

۱. ۲. ۳. ۴. تمثیل

در مطلع‌الانوار مهم‌ترین شگرد ادبی موردتوجه شاعر تمثیل است؛ به‌ویژه تمثیلات گسترده که گاه تاده بیت هم می‌رسد. پس از آن حرف‌گرایی و توصیف که بیشتر مبنی بر وصف‌های ساده و به دور از استعارات و تشبیهات هنری است. التزام و تناقض نیز بسیار کم کار بردند. جفت‌های گردان بیش از هر چیز در قالب تمثیل و بیان مفاهیم تعلیمی و اخلاقی نقش‌آفرینی می‌کنند که در این زمینه با مخزن‌الاسرار دارای تفاوت‌هایی در شیوه کاربرد هستند. از جمله:

– **روغن و چراغ** در بیان آفرینش عقل و جایگاه او که در سراسر است:

از خرد افروخت چراغی بلند روغنی از کاسه سرها فکند (دهلوی، ۱۳۶۲: ۱۴)

از گل چوب از چه که باشد چراغ کی ز بدار نیست ز روغن مراغ (همان: ۶۱)

– **مهره و حقه** در بیان توانایی آدمی در شناخت ستارگان فلک:

نور نظر داد که بینا شدیم مهره کش حقه مینا شدیم (همان: ۱۴)

– **مگس و شکر** در تمثیل برای این معنی که دوستی دنیا پایدار نیست:

از لب او نیم نمی سلسیل بر شکر او مگسی جبرئیل (همان: ۱۴)

پرورش ما در گردون مبین کافت جان مگس است نگین (همان: ۱۳۸)

ویرانه و گنج (همان: ۳۳)، **گوهر و کان** (همان: ۳۰)، **گوهر و بحر** (همان: ۴۰)، **دود و آتش**

(همان: ۶۳) و (همان: ۷۶) و **دژ و صدف** (همان: ۵۱) نیز نمونه‌هایی از جفت‌های گردان

هستند که در این منظومه کارکرد تمثیلی دارند.

۲. ۲. ۳. ۴. استعاره و تشبیه

ساختار تشبیهات در این دو اثر زبان شعری هر دو شاعر را تحت تأثیر قرار داده است و بسامد بیشتر تشبیهات نظامی، زبان شعری او را دیرپاب‌تر و مخیل‌تر نموده است. درحالی‌که زبان شعری مطلع‌الأنوار به دلیل بسامد کمتر تشبیهات از سادگی و وضوح بیشتری برخوردار است. این مطلب نشان می‌دهد که نظامی با به‌کارگیری تشبیه بلیغ و مرسل به سوی خیال‌انگیزی کلام و در نتیجه دیرپایی زبان شعر و پیچیدگی آن حرکت کرده است؛ درحالی‌که کلام امیرخسرو این گونه نیست و زبان شعر او قابل فهم است. یکی از دلایل وجود تفاوت در ساختار تشبیهات دو شاعر، مقلد بودن امیرخسرو است و از سوی دیگر تفاوت سبکی این دو شاعر را باید در نظر داشت؛ زیرا نظامی و اصولاً سبک آذربایجانی به پیچیدگی زبانی و دیرپایی صورخیال متمایل‌تر است؛ اما امیرخسرو در عین تقلید چندان به پیچیدگی و دیرپایی دچار نشده است. از سوی دیگر، تفاوت ساختار تشبیهات دو شاعر به تفاوت جهان‌بینی و نگرش آن‌ها به هستی و همچنین به متفاوت بودن اقلیم زندگی آن‌ها برمی‌گردد. نظامی و امیرخسرو، چند تشبیه مشترک دارند که عبارت‌اند از: انسان به گوهر، انسان به مور، تن به دیگ، مو به زنجیر، طبع به گل، شاعر به ذره، دل به دریا، زبان به کلید، زبان به تیغ، سخن به جان، سخن به گنج، سخن، نظم به دُر، جان به رشته و امثال این موارد.

رشته جان بر جگرت بسته‌اند گوهر تن بر کمرت بسته‌اند (نظامی، ۱۳۷۹: ۵۱)

دُر خرد رشته جان را سپرد ملک سخن تیر زبان را سپرد (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵)

یکی دیگر از کارکردهای جفت‌های گردان در مطلع‌الأنوار، استعاره و به‌طور خاص استعاره مکنیه است؛ شیوه‌ای مشابه شیوه نظامی در مخزن‌الاسرار:

- گوهر و سنگ: در شعر امیرخسرو استعاره‌ای است از تفاوت و تقابل میان دو چیز یا

دو گروه از افراد با ویژگی‌های متفاوت. "گوهر" نماد افراد والامقام، با استعداد و دارای ارزش ذاتی است که در شرایط دشوار نیز به کمال خود می‌رسند و جایگاه والایی پیدا می‌کنند. در مقابل "سنگ" نماد افراد بی‌ارزش و فاقد ارزش ذاتی است که در هر شرایطی به همان حالت باقی می‌مانند و هیچ‌گاه به جایگاه والایی دست نمی‌یابند.

سهل مبین سختی سنگ فقیر گوهر آن سنگ نگر بی‌نظیر (همان: ۶۹)

- شمع و پروانه:

مشعله عشق چو شد خانگی سوخته شد عقل به پروانگی (همان: ۷۶)

- خار و خرما:

نخل که خرماست همه بار او پرورش خسته کند خار او (همان: ۱۰۹)

۳.۳.۴. جفت‌های گردان در مونس‌الابرار یا صفانامه همراه با استعاره و تشبیه

در مونس‌الابرار یا صفانامه بنا به گفته سعید نفیسی در تاریخ نظم و نثر فارسی: «عماد فقیه سبک نظامی را دنبال می‌کند و در بسیاری از موارد از او روان‌تر است» (نفیسی، بی‌تا، ۱۱۲). بارزترین شگرد ادبی در صفانامه کاربرد استعاره و تشبیه است و پس از آن توصیف که بر اساس وصف‌های طبیعت است. از کنایات تلمیحی به ندرت استفاده شده و التزام و تناقض در این منظومه چشمگیر نیست. صفانامه حاوی مقالات‌هایی در بیان حکم، مواعظ و وقعاتی مملو از باورها و آداب صوفیانه است. مواعظ عماد فقیه در این مقاله‌ها جنبه پند و اندرز دارد؛ وی ضمن پند و اندرزهای اخلاقی به دیگران بر تأثیرگذاری نصایح خویش تکیه می‌کند و گاه نفس خویش را مورد خطاب قرار می‌دهد. شاعر در رؤیاها و خلوت‌های خویش در واقعه به حدیث نفس می‌پردازد. در این مثنوی خواننده همراه با سراینده به عالم رویایی سفر می‌کند که همراه با صدق و صفا است. همه این مضامین جنبه تعلیمی دارد.

۳.۴.۱.۱. تشبیه و استعاره

صفانامه منظومه‌ای عرفانی است. عماد فقیه به دلیل علاقه و توجه به اندیشه‌های اسلامی در اشعارش مضمون‌های اخلاقی را مد نظر داشته است و بی‌اعتباری دنیا را تجویز می‌کند. وی از طریق تشبیه و استعاره در قالب جفت‌های گردان در چند بیت به سرزنش دنیا می‌پردازد:

- گل و نقاش:

کای شده مشعوف گل بوستان خیز، که رفتند همه دوستان
بر در این دیر خراب کهن خامه نقاش نوشت این سخن
کای شده مشغول به عزى و لات خیز که به گذشت به غفلت حیات

(عماد فقیه کرمانی، بی تا: ۴۴)

عماد دیدگاه وحدت وجودی خود را نسبت به نظام آفرینش از طریق استعاره و تشبیه بازگو می کند:

جیب گل و نافه معطر از اوست رایحه ی سنبل و عنبر از اوست
طفل خرد، زو ادب آموخته جان فرح و دل طرب اندوخته...
روز جهان را رخ پر نور از اوست جعد سیاه شب دیجور از اوست (همان: ۲۰)

از دیدگاه وی وجود پیر و مراد برای طی مراحل طریقت لازم است؛ از این جهت در واقعه دوم حالات خویش را در «خواب دیدن خواجه کامویه» بیان می کند و با بهره گیری از تشبیه به مضمون پردازی و وحدت موضوعی پرداخته است:

رفته به ره فوطه و طاسش به دست من شده چون خاک بر آن راه پست...
گشت روان خواجه کون و مکان آب و گل از سنبل مشکش چکان (همان: ۷۹)
آراستن کلام به شگردهای ادبی استعاره و تشبیه در ابتدای کتاب به ویژه "سبب نظم کتاب" از هنرهای شاعران صاحب ذوق است. عماد فقیه از جفت های گردان "درّ و گهر" در سبب نظم مثنوی صفنامه استفاده کرده است:

طوطی طبعم شکری می شکست نام زد هر گهری می شکست
چشمه حیوان سخن ملک من درّ ثمین ریخته از کلک من (همان: ۴۰)

— **یار غار و برادر:** در بیت زیر برای بیان افکار ملامتی که جنبه اعتقادی دارد در قالب استعاره و تشبیه بیان شد:

هرکه برادر بودش یار غار زود به سامان شودش کار و بار (همان: ۷۶)

۴.۳.۴. سنت های ادبی در قالب استعاره، تشبیه، تمثیل و کنایه در روضه الانوار

از میان مقلدان نظامی ابتدا امیر خسرو دهلوی است که مطلع الانوار را سروده و پس از آن خواجوی کرمانی روضه الانوار را به رشته تحریر در آورده است. این دو مثنوی اخلاقی - عرفانی که به پیروی از مخزن الاسرار سروده شده اند، هر چند در ساختار و محتوا شباهت های

قابل ملاحظه‌ای دارند؛ اما تمایزاتی نیز در بافت ادبی آن‌ها به چشم می‌خورد. روضه‌الانوار منظومه‌ای عرفانی، اخلاقی و اجتماعی در بحر سریع مقطوع مکشوف یا موقوف، برون مخزن-الاسرار نظامی و نظیره‌ای برای آن است در بیست مقاله، هر مقاله در موضوعی است که با حکایتی تأیید می‌شود. تدوین آن و موضوع و شیوه سخن شاعر، در آوردن اشعارات و کتابات رنگین بسیار به مخزن‌الاسرار نزدیک است. اندیشه‌های صوفیانه و حکایت مشایخ در این منظومه غلبه دارد و این شیوه، به خصوص عرضه معانی با تعبیری متناقض نما شیوه معمول در آثار سنایی را به یاد می‌آورد. خواجوی کرمانی در منظومه روضه‌الانوار از طریق آمیختن مضامین اجتماعی و اخلاقی با مفاهیم و آموزه‌های عرفانی، رنگ و بویی "صوفیانه" به منظومه خود بخشیده و شخصیت‌های وی در این حکایات که اغلب از صوفیان شناخته شده هستند به عنوان ابزاری برای ترغیب مخاطب و تأثیر این آموزه‌ها بر روح و جان وی به کار رفته‌اند. تشبیه در این منظومه در کنار سایر صورخیال ابزاری کارآمد در خدمت بیان اندیشه و مفاهیم تعلیمی - عرفانی است؛ البته نباید از جنبه‌های زیبایی‌شناختی این تصاویر نیز غافل بود.

در روضه‌الانوار از میان شگردهای ادبی، توصیف با بهره‌گیری از استعارات، تشبیهات و کنایات مختلف که تا حدودی نوآوری هم در آن‌ها به چشم می‌خورد، تناقض، تمثیل و جفت‌های گردان بیشترین نقش را در مضمون‌آفرینی خواجو بر عهده دارند. حرف‌گرایی هم تا حدودی در این میان قابل توجه است؛ اما التزام و تکرار بسیار کم کاربردتر از دیگر شگردهای ادبی است. در روضه‌الانوار بهره‌گیری از اصطلاحات مربوط به باده و باده‌نوشی، موسیقی، دبیری و عناصر تلمیحی، حماسی و نجومی از دیگر عناصر علمی بیشتر است. از باورها، آداب و رسوم، و بازی و سرگرمی کمتر در مضمون‌پردازی استفاده شده است.

۴.۳.۴. ۱. تمثیل

هرچند در روضه‌الانوار مضامین اخلاقی نیز دیده می‌شوند؛ اما اغلب این مقالات‌های تعلیمی، رنگی عارفانه دارند که آشکارا نشانی از نوع شخصیت شاعر و نیز رواج اندیشه‌های عرفانی در دوره حیات اوست. حتی خواجو برخی مقالات‌ها را به بیان احوال عارفانه خویش اختصاص داده است. گاه حکایت‌های پایان هر یک از مقالات‌های تعلیمی رنگ و بویی سخت دینی به خود

می‌گیرند و مضامین به قدری نمود دینی دارند که خواننده و نیز سراینده گاه به کلی فراموش می‌کنند که با اثری ادبی روبه‌رو هستند؛ درحالی که در مخزن‌الاسرار هیچ اثری از این مضامین با این صراحت دیده نمی‌شود. اما همه این مضامین چنانکه گفته شد با نوع تعلیمی پیوندی استوار دارند و در آن‌ها مخاطب یا خواننده مورد خطاب قرار می‌گیرد. ابزار اصلی خواجو در زمینه بیان این مضامین "تمثیل" و "جفت‌های گردان" است:

— **خورشید و ذره:** یکی از تمثیل‌هایی است که در روضه‌الانوار و مخزن‌الاسرار کاربرد و کارکرد مشابهی دارد. در بیت زیر این تمثیل برای این معنی که «تاسختی نکشی به راحتی نرسی» به کار رفته است:

ذره که از جام هوا گشت مست ساغر خورشید کی آرد به دست (خواجو، ۱۳۷۸: ۶۴)

— **گنج و ویرانه:**

خون عقیق از جگر کان گشاد گنج روان در دل ویران نهاد (همان: ۴)

۴. ۳. ۲. تشبیه و استعاره

جفت‌های گردان از قبیل «صدف و گوهر»، «روضه و حور»، «آئینه و زنگ»، «صورت و معنی»، «بحر و گوهر» و امثال این موارد از طریق بیان تشبیهی و استعاری برای بیان مفاهیم تعلیمی از سوی خواجو در این منظومه به کار رفته‌اند؛ روشی که در مخزن‌الاسرار نیز کاربرد مشابهی دارد:

تیر نظر بر هدف گل نهاد جوهر جان در صدف دل نهاد (همان: ۵۵)

عشق بهشت است و روان حور او مهر چراغ است و روان نور او (همان: ۵۶)

صورت من بین شده معنی او من همه عکس ز تجلی او (همان: ۵۷)

آئینه چین تو در زنگ بود روز سپید تو سیه رنگ بود (همان: ۶۹)

۴. ۳. ۵. جفت‌های گردان در قالب تمثیل، استعاره و کنایه در *المشاهد*

شاه داعی شیرازی یکی از شاعران عارف و مبلّغان اندیشه وحدت وجودی ابن عربی است که آثار متعددی به نظم و نثر از وی باقی مانده است. از آثار منظوم وی سته شاه داعی است. مثنوی

مشاهد اولین اثر از مثنوی‌های شش‌گانه وی است که شاعر متناسب با مشرب فکری خود، آن را در هفت مشهد: طلب، تجرید، ذوق، کشف، معرفت، حقیقت و توحید سروده است. سبک این مثنوی، تلفیقی از سبک‌های خراسانی و عراقی است؛ به گونه‌ای که برخی ویژگی‌های زبانی را از سبک خراسانی؛ لطافت‌ها، سوز و گداز را نیز از سبک عراقی گرفته است. جناس و صنعت تکرار در سطوح آوایی؛ استعاره مکنیه، مراعات نظیر و تلمیح در سطوح بلاغی، از برجسته‌ترین آرایه‌های ادبی به کار رفته در این منظومه‌ها هستند.

در المشاهد پرکاربردترین شگرد ادبی تکرار و التزام است. در این منظومه استعاره در خدمت مفاهیم تعلیمی است. شاعر تشبیه تمثیلی را همراه با مفاهیم عرفانی استفاده کرده است. توصیف حالت‌های عرفانی در مفاهیم دنیا‌گریزی و معاد را در استعارات و تشبیهات به کار برده و کاربرد تمثیل به ندرت است.

۴. ۳. ۵. ۱. تشبیه و استعاره

شاه داعی در المشاهد به هستی‌شناسی می‌پردازد و جفت‌های گردان «گل و بلبل»، «آئینه و صیقل»، «یوسف و چاه»، «نقطه و دایره»، «شمع و پروانه» و امثال این موارد را همراه با استعاره یا تشبیه برای بیان منظور خویش به کار می‌برد:

بلبل اگر ناله برآرد رواست / خاصه که از طرف گلستان جداست (شاه‌داعی، ۱۳۳۹: ۱)

ساده شو از نقش جهت‌های خاک آینه‌سان شو به صفت‌های پاک

صیقل دل آب روان ساز کن روزنه جان به صفا باز کن (همان: ۲)

بید نه ای، فارغ از این باد باش سرو شو و از همه آزاد باش (همان)

چون دف مطرب بتواجد درای چون کف ساقی بتواضع فزای (همان: ۱۱)

- شمع و پروانه:

یار که در پرده نشیند چه سود؟ شمع که پروانه نبیند چه سود؟

- یوسف و چاه:

ابر حجاب رخ مه تا به کی؟ یوسف ما در بن چه تا به کی؟ (همان: ۱۶)

- دام و دنیا:

صورت اشیا همه دام است و بس معنی عنقا همه نام است و بس (همان جا)

- نقطه و دایره:

نقطه خود را حرکت داده‌ای دایره مغلطه بگشاده‌ای (همان جا)

۴. ۳. ۶. سنت‌های ادبی یا جفت‌های گردان بر پایه صنایع معنوی در تحفه‌الاحرار

این منظومه دارای زبانی ساده اما لحنی هشدار، و بیانی عرفانی براساس مشرب فکری ابن عربی یعنی وحدت وجود، توحید، تنزیه و تشبیه است و در آن مسائل عرفان نظری (سهر، صمت و عزلت) نیز دیده می‌شود. موضوع بیشتر مقاله‌ها موضوعات دینی، اخلاقی و تا حدودی عرفانی است، اما مقاله‌هایی در قالب انتقادهای اجتماعی و سیاسی با به کارگیری زبان پند و هشدار بر اقشار جامعه نیز در میان آن‌ها وجود دارد. از منظر زبانی استفاده از موازنه، التزام، تتابع اضافات و اشعار ملمع از برجستگی‌های شاخص این منظومه هستند.

در زمینه صور خیال و مسائل ادبی در مقایسه با مخزن‌الاسرار می‌توان گفت تحفه‌الاحرار نسبت به دیگر منظومه‌های تقلیدی از جایگاه خاصی برخوردار است. از دید محتوا و مضامین مطرح شده در آن نیز باید گفت جامی نیز همانند نظامی در مخزن‌الاسرار شعر را در خدمت اندیشه‌های دینی و مذهبی می‌گیرد؛ البته جامی خود به توازن بین لفظ و معنا در تحفه‌الاحرار توجه داشته و لفظ‌گرایی مفرط را نکوهش می‌کند و آن را آسیب‌زننده به اثر می‌داند.

۴. ۳. ۶. ۱. تمثیل

"تمثیل" در اندیشه جامی برای بیان مفاهیم عرفانی و رمزی بسیار کارآمد بوده است و تمثیل حیوانی و انسانی در ادبیات تعلیمی وی جایگاه ویژه‌ای دارد. جامی در تحفه‌الاحرار بیش از ده حکایت از حیوانات آورده است و همچنین از تمثیل‌های نمادین حیوانی بهره گرفته و در آن‌ها حیوانات را با شخصیت‌بخشی و انسان‌نگاری به عرصه آموزش اخلاقی و عرفانی وارد نموده است. وی همچنین از ریشه اساطیری و توتمی آن‌ها نیز غافل نبوده و با استفاده از تجربه پیشینیان به حیوانات و به‌ویژه پرندگان، حیاتی معنوی بخشیده است. تأکید بر علم‌اندوزی، توجه به اصول و فروع دین، قناعت، مبارزه با هوس، بی‌اعتباری دنیا، یاد مرگ، نکوهش آزمندی، دوری از

مصاحبت فرومایگان، توجه به عدل و انصاف، پیروی از پیر و امثال این موارد است که از دریچه تمثیل به آن‌ها نگریسته است. در میان مبانی مختلف تمثیلی - تعلیمی، توجه به دین، پرهیز از مدهانت و یاد مرگ بسامد بالاتری دارند.

هفت اورنگ جامی به‌ویژه تحفه‌الاحرار سرشار از داستان‌های تمثیلی است. او که از شاگردان نقشبندی است در ورای داستان‌های تمثیلی خود برای ترویج فرقه نقشبندی بسیار تلاش کرده است؛ لذا اندیشه‌های صوفیانه خود را با شگردهایی چون: تمثیل، استعاره و تشبیه بیان می‌دارد تا مفاهیم دشوار تصوف و مسائل اخلاقی و تربیتی را آسان‌تر به مخاطبان خود ارائه دهد. او اندیشه‌های تمثیلی اخلاقی خویش را گاه در قالب پند و نصیحت بیان کرده، در بسیاری از موارد با بیان حادثه و واقعه‌ای، نتیجه حاصل از آن را به خواننده واگذار نموده است. پند و اندرزهای تمثیلی جامی را از روی مخاطبین‌شان می‌توان به سه گروه تقسیم کرد: ۱) اندرزهایی برای شاهان؛ ۲) نصیحت‌هایی به پسرش ضیاءالدین یوسف؛ ۳) پندهای عالی او. علاوه بر پند و اندرز، گاه جامی به بیان مبانی اعتقادی و عرفانی نیز پرداخته است (نک، شعاعی، ۱۴۰۲: ۶۱ - ۶۳).

پهلوی هر سفله مشو جانشین
از همه یکتا شو و تنها نشین
گرچه به خود نیست کج اندام "الف"
بین که چه سان کج شده در لام "الف"
(جامی، ۱۳۷۸: ۵۹۴)

۴.۳.۶. تشبیه و استعاره

در تحفه‌الاحرار نیز پر کاربردترین شگرد هنری، توصیف بدون تازگی در استعارات و تشبیهات و پس از آن التزام و حرف‌گرایی است. جامی از تمثیل و تناقض بسیار کم در مضمون‌پردازی بهره برده است.

"گوهر" و متعلقات آن از جمله صدف، دُرّج و مانند این‌ها بیشترین میزان بسامد را در میان جفت‌های گردان این منظومه دارند که از طریق تشبیه و استعاره مطرح شده‌اند. استعاره‌ای که در ادبیات فارسی و عرفان برای بیان مفاهیمی چون ظاهر و باطن، حقیقت و ظاهر دین، و

همچنین ذات و صفات به کار می‌رود. در تمثیل زیر صدف ظاهر، پوست یا قشر بیرونی و گوهر باطن، حقیقت یا ذات درونی در نظر گرفته می‌شود.

بر زر هر سفله من چشم از همجو صدف با گهر خود باز (همان: ۲۵۶)

اختر برج شرف کاینات گوهر درج صدف کاینات (همان: ۳۱۶)

در ساختار سایر جفت‌ها نیز شاهد بیان ارتباط تضاد و تقابل‌های معنایی میان مفاهیم هستیم مانند "ویرانه و گنج"، "مگس و شهد"، "خرمن و آتش" و مانند این‌ها:

چون طلبیدند از آن گنج پاک بهره خود خانه خراسان خاک (همان: ۳۷۹)

گشته ملایک مگس خوان او راتبه‌خوار از شکرستان او (همان: ۳۸۴)

جسم من القصه چو سرو روان افتاد شعله خرمن خشک‌شده‌ای افتاد (همان: ۳۲۰)

۴.۳.۷. جفت‌های گردان با استعاره و تشبیه در نقش بدیع از غزالی مشهدی

«مثنوی‌های غزالی همه، خاصه نقش بدیع، در زمره بهترین اثرهایی است که از دوران صفوی داریم و نحوه بیان در آن‌ها همان ویژگی عمومی شعر وی را به همراه دارد. روان و پخته و منتخب و صریح است و مضمون‌یابی‌های استادانه‌ای که در آن‌ها می‌بینیم ما را به یاد هنرنمایی‌های ساحرانه نظامی می‌افکند. او در این راه بیشتر به مخزن الاسرار آن استاد بزرگ نظر داشته و چنانکه خواهیم دید چند بار به جوابگویی آن برخاسته است» (صفا، ۱۳۶۹: ۷۰۴)

وی برخلاف شاعران معاصر خود سبک پیچیده هندی را شیوه کار خود نساخته و از زبانی بسیار ساده و روان در شعر سود جست که از این جهت نیز قابل اعتناست.

در نقش بدیع مقالات‌هایی به سبک مخزن‌الاسرار دیده نمی‌شود؛ بلکه حکایت‌هایی به صورت داستانک بیان شده که جنبه اخلاقی دارد. مضمون این حکایات عرفانی است و سراینده از آن‌ها نتیجه اخلاقی می‌گیرد. شروع حکایات با وصف موضوعی عرفانی است که در پایان حکایت سراینده خواننده را به نتیجه‌گیری اخلاقی می‌کشاند. این منظومه جنبه عرفانی و اخلاقی دارد.

غزالی در نقش بدیع ابیات و ترکیباتی را از مخزن‌الاسرار تقلید کرده که حاوی تکرار یا مضمون‌پردازی است. ساختار مباحث نقش بدیع تکرار مباحث مخزن‌الاسرار است. داشتن

مقدمه‌ای به نثر در این منظومه و اعتراض بر منکران معراج از ابتکارات و نوآوری‌های شاعر است. در مثنوی مورد نظر بر خلاف مخزن‌الاسرار حکایات کوتاه بیان شده است.

۴. ۳. ۷. ۱. تشبیه و استعاره

غزالی مشهدی در استعارات از تجربه حسی به سوی انتزاعات می‌رود و گاه شاعر از پیوند و ارتباط میان واژگان یک بیت به اشارات ضمنی می‌پردازد:

در غم آنم که ازین مغز و پوست باز رهم تا بروم پیش دوست (همان: ۶۶)

در این مثنوی تأثیرپذیری از قران‌السعدین و مخزن‌الاسرار کاملاً آشکار است. غزالی از ترکیبات جدید استفاده نمود. به نمونه‌هایی از این ترکیبات اشاره می‌کنیم:

مشک فشان جز به ثنائیش مباد سحر بیان جز به رضایش مباد (غزالی مشهدی، ۱۳۷۲: ۹)

قافیه سنجان به سخن درفشان این غزل انداخته اندر میان (همان: ۵۹)

آن مدنی منسب مکی نسب شاه عجم تخت نشین عرب (همان: ۱۲۰)

سنگ ازو شیشه رخشان شده خاک ازو لعل بدخشان شده (همان: ۶۱)

من سگ آن کس که برد نام دوست خاصه که با نامه و پیغام اوست (همان: ۱۱۸)

شاهد جان صورت و معنای او صورت او شاهد معنای او (همان: ۱)

- کلیم و سخن:

تا به سخن ریخت جواهر ز میم گشت خجل از کلماتش کلیم (همان: ۳)

- بحر و موج در آفرینش انسان:

بحر یکی موج زند برکنار گردد از آن رشه جهان لاله‌زار (همان: ۱۳)

۴. ۳. ۸. جفت‌های گردان با استعاره و تشبیه در مظهرالآثار از هاشمی کرمانی

مظهرالآثار یک مثنوی عرفانی - فلسفی است، محتوای عارفانه و صوفیانه آن از ابتدا تا انتهای بخش‌های مختلف با انسجام پنهان و آشکار با هم پیوستگی دارند. هاشمی کرمانی به پیروی از شاعران عارف پیش از خود دریافت‌های باطنی، دانش و اندیشه‌های عارفانه را بن‌مایه‌های شورانگیز و ژرف عرفانی موضوعات مظهرالآثار قرار داد. وی مثنوی را با توحید و تحمید و

تسبیح و اسرار عرفانی آنها شروع کرده سپس با نعت‌ها و مناجات‌ها به بخش اصلی منظومه یعنی مواعظ بیستگانه - پرداخته است و اصطلاحات اهل سلوک مانند تجرید، عزلت، عشق، جوانی، پیری، نور و توحید را بیان کرده است و اندیشه‌ها عرفانی - حکمی سراینده در ویژگی‌های زبانی و ساختاری منظومه نمایان است.

هاشمی در سرودن این منظومه، خود را به پیروی از مخزن الاسرار نظامی و توجه به مطلع الانوار امیر خسرو و تحفه الاحرار جامی مفتخر می‌داند و از روح و نفس آن‌ها مدد می‌خواهد.

خواستم از روح نظامی مدد و ز نفس خسرو و جامی مدد
(هاشمی کرمانی، ۱۹۸۶: ۳۹)

استعاره مفهومی که از یک امر واحد ذهنی ساخته می‌شود، ذهنیت و نگرش استعاری فرد دربارهٔ امور گوناگون را با جفت‌های گردان بیان می‌کند. هاشمی کرمانی این شگرد استعاری را در سخن با جفت‌های گردان "گوی و چوگان"، "باده و می و جام" به کار گرفته و به مضمون‌آفرینی پرداخته است:

آنکه قلم ابلق میدان اوست گوی سخن در خم چوگان اوست

شمع همه باده پرستان عشق گرمی هنگامهٔ مستان عشق

در ره معنی زدم بر جام از می باقی شده فانی تمام (همان: ۲۵)

استعاره در این مثنوی نقش به‌سزایی در مفهوم‌پردازی دارد. این جفت‌های گردان در مظهرالآثار چندین استعارهٔ همگون آفریده‌اند. جفت‌های گردان ناشی از استعاره‌های پرسامد در شعر هاشمی کرمانی بیشتر از تجربه‌های حسی نظیر علم، ادب و سخن یا تجربه‌های عرفانی نظیر مناجات یا تتبع از نظامی سرچشمه گرفته است. در طلب علم و ادب هر دو نوع استعارهٔ مفهومی و بلاغی به چشم می‌خورد.

- **علم و ادب:** نمونهٔ استعارهٔ بلاغی این جفت گردان بر پایهٔ تشبیه بلیغ:

علم و ادب گنج سعادت بود مایهٔ اخلاص و ارادت بود

در طلب علم و ادب رنج کش رنج کشی از پی این گنج کش (همان: ۳۷)

"درج و گوهر"، "بحر و گهر" و "سخن و نکته" جفت‌های گردان در استعاره‌های زبانی هستند که گاه در مثنوی مظهرالآثار در یک یا چند بیت همه زبان را تحت سیطره خود دارند. استعاره بلاغی نیز به عنوان جزئی از آن در کنش با راهبردها و الگوهای استعاره مفهومی شکل می‌گیرد. استعاره‌های خاص در زبان بلاغی کاربرد بیشتری دارد و برعکس با کاربرد تشبیه استعاره عام ایجاد می‌شود.

درج دهان را گهر ناب داد تیغ زبان را به سخن آب داد
هست سخن گوهر دریای گن نیست درین نکته کسی را سخن (همان: ۲۹)
"دست ارادت" جهان‌بینی استعاره عرفانی هاشمی است و چگونگی کاربرد این جهان‌بینی در تشبیه و استعاره‌های بلاغی او توأم با جفت گردان، ابزاری کارآمد برای اشعار عرفانی است.
گر ندهی دست ارادت به پیر پیر شوی کس نشود دستگیر
تا ز علایق نکنی پا فراز در حرم دل نشوی سرفراز (همان: ۳۵)
"حرم دل" و "دست ارادت" استعاره و مقوله‌ای فکری است؛ اندیشیدنی که به معنی شناختی منجر شد و وجود پیر و دستگیر را لازم و ضروری دانست. هاشمی در سنت‌های ادبی در مفهوم غیب و نور و ظلمت و ظاهر به استعاره بلاغی متوسل می‌شود که بر پایه تشبیه است و رابطه نسبی نور و غیبت در برابر ظلمت و ظاهر قرار دارد.
ظلمت من شد متلاشی به نور گشت یکی نسبت نزدیک و دور (همان: ۳۷)
در مظهرالآثار شاعر به ندرت از عناصر طبیعت در ساختار محتوایی مثنوی بهره برده است.

۵. نتیجه‌گیری

بر مبنای یافته‌های پژوهش به نظر می‌رسد که مضامین و ساختار سنت‌های ادبی در مخزن‌الاسرار در مقایسه با دیگر آثار تقلیدی ادبی‌ترند. از دیدگاه مضمون‌پردازی و شیوه‌ها و شگردهای مختلف آن و ساختار نیز این منظومه‌ها با یکدیگر تشابهات و تفاوت‌هایی دارند. ساختار تشبیهات، استعارات و تمثیل‌ها در این منظومه‌ها، زبان شعری شاعران را تحت تأثیر قرار داده و بسامد بیشتر تشبیهات، استعارات و تمثیل‌های نظامی، زبان شعری او را دیرپاب‌تر و مخیل‌تر

نموده است؛ درحالی که زبان شعری مقلدان وی به دلیل بسامد کمتر تشبیهات و استعارات از سادگی و وضوح بیشتری برخوردار است. این مطلب نشان می‌دهد که نظامی با به کارگیری تشبیه بلیغ و مرسل به سوی خیال انگیزی کلام و در نتیجه دیربایی زبان شعر و پیچیده بودن آن، حرکت کرده است؛ درحالی که در کلام مقلدان وی این گونه نیست و زبان شعر آنها نسبت به زبان شعری نظامی، قابل فهم تر است. یکی از دلایل وجود تفاوت در ساختار تشبیهات و استعارات، مخزن الاسرار و نظیره‌ها، مقلد بودن نظیره‌سرایان است و از سوی دیگر تفاوت سبکی این شعرا را باید در نظر داشت؛ زیرا نظامی و اصولاً سبک آذربایجانی به پیچیدگی زبانی و دیربایی صورخیال متمایل تر است؛ اما سبک شعرایی مانند امیرخسرو، جامی و خواجو در عین تقلید، چندان به پیچیدگی و دیربایی دچار نشده است. از سوی دیگر، تفاوت ساختار تشبیهات، استعارات و تمثیل‌های این شعرا به تفاوت جهان‌بینی و نگرش آنها به هستی و همچنین به تفاوت بودن اقلیم زندگی آنها برمی‌گردد. نظامی تمام آرایه‌های بلاغی را بیشتر برای مضمون‌پردازی و آراستن لفظ و صورت به خدمت می‌گیرد و از آن برای هرچه زیباتر کردن سخن و دستیابی به سبکی تازه و فاخر بهره می‌جوید. نظامی حتی ساده‌ترین معانی و موضوعات را چنان غریب و هنرمندانه به تصویر می‌کشد که نظیر آن را در هیچ یک از مقلدان او نمی‌توان یافت. درباره نظیره‌ها باید گفت مضمون‌پردازی‌هایی که از شگردهای بلاغی در آنها بهره برده شده، بیشتر برای توضیح و تأکید معنا بوده و درواقع این فنون ادبی در خدمت معنا و تبیین اندیشه بیان شده از سوی شاعر بودند و نیز آراستن آن در لباسی نو. در میان نظیره‌ها المشاهد شاه داعی و جوهر فرد عبدی بیگ شیرازی از نظر ساختاری و سبک ادبی شبیه به هم هستند. در مظهر الآثار کاربرد آرایه‌های لفظی و معنوی بیشتر به چشم می‌خورد. شاعر به لفظ و معنا توأم توجه کرده و نوعی تعادل در این آثار وجود دارد که در جهت توجه بیشتر به لفظ و کم رنگ شدن اهمیت معنا به هم می‌خورد. در تحفة الاحرار کاربرد این عناصر چندان چشمگیر نیست و عنصر حماسی و اصطلاحات مربوط به پیشه دبیری، قابل توجه است. در مطلع الانوار به مانند تحفة الاحرار برخلاف مخزن الاسرار و روضة الانوار هیچ یک از عناصر و اصطلاحات دانش‌ها و علوم در مضمون‌سازی شاعرانه امیرخسرو کاربرد نیافته‌اند و فقط عناصر حماسی و تلمیحی تا حدودی

نقش دارند؛ این امر به دلیل سبک شعری امیرخسرو و جامی و نیز محتواگرایی آنان و به عبارتی برتری دادن معنا بر فرم و صورت است. از این رو، به‌ویژه در مطلع‌الانوار به‌سختی می‌توان مضمون‌پردازی هنرمندانه تازه‌ای از یک موضوع خاص را یافت و اگر در برخی موضوعات شاعر دست به مضمون‌پردازی زده، بیشتر تکراری و تقلید صرف از نظامی یا شاعران دیگر است. در مونس‌الابرار عناصر حماسی و اصطلاحات مربوط به تاج و تخت چشمگیر است و عناصر طبیعت‌یشتین نقش را در مضمون‌آفرینی دارند. در مظهر‌الآثار شاعر از اصطلاحات نجومی و فلکی نیز در مضمون‌پردازی استفاده کرده؛ اما در جوهر فرد بهره‌گیری از اصطلاحات نجومی، حماسی، موسیقی و عناصر تلمیحی بیشترین کاربرد را در مقایسه با سایر نظیره‌ها دارد و با کمک این عناصر مضمون‌آفرینی شده است. در نقش بدیع همانند سبک هندی از استعارات و تشبیهات و نازک‌خیالی استفاده شده و تمثیلات گسترده در دو بیت به صورت ساده بیان شده‌اند. التزام و تناقض به‌ندرت به کار رفته و در توصیف به تلمیحات تاریخی اشاره شده است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- براهنی، رضا. (۱۳۸۰). طلا در مس. تهران: زریاب.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۷۸). هفت اورنگ. تصحیح جابلقا دادعلیشاه و دیگران. تهران: میراث مکتوب.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۵۸). «مخزن‌الأسرار نظامی گنجوی و نظیره‌هایی که به تقلید از آن سروده‌اند». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، س ۲۴ ش ۳-۴ (پیاپی ۹۹): ۱۱۷-۱۲۷.
- حسینی‌گرده‌اش، عیوض. (۱۳۹۲). «شخصیت در مخزن‌الاسرار نظامی و مقایسه آن با مطلع‌الانوار امیرخسرو». مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی، ش ۴ (پیاپی ۱۰۶): ۱۰-۱۳.
- خواجوی کرمانی، محمود بن علی. (۱۳۸۷). روضه‌الانوار. تصحیح محمود عابدی. تهران: میراث مکتوب.
- داعی شیرازی، نظام‌الدین محمود. (۱۳۳۹). کلیات شاه‌داعی شیرازی؛ جلد اول، مشتمل بر سته‌شده داعی شیرازی. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: چاپ‌خانه کانون معرفت.

دهلوی، امیر خسرو. (۱۳۶۲). *مقدمه و تصحیح امیراحمد اشرفی*. تهران: شقایق.
رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). *کتاب‌شناسی نظامی گنجوی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
شعاعی، مالک. (۱۴۰۲). «بررسی آموزه‌های تمثیلی-تعلیمی در تحفة الاحرار جامی». *تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی*، س ۱۵ ش ۵۵: ۶۰-۸۳.

DOI: 10.30495/jpll.2023.1972277.1284

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۲). «تلقی نظامی از شعر و شاعری». *مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت نهصدمین سده تولد نظامی گنجوی*. تبریز: دانشگاه تبریز.
شهابی، علی‌اکبر. (۱۳۳۴). *نظامی شاعر داستان‌سرا*. تهران: ابن‌سینا.
صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: فردوسی.
طغیانی، اسحاق و نجفی، زهره. (۱۳۹۳). «کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی». *نثرپژوهی ادب فارسی*. س ۱۷ ش ۳۶: ۳۰۸-۳۳۲.

DOI: 10.22103/jll.2015.904

عبدی ییگ شیرازی، زین‌العابدین. (۱۹۸۶). *جوهر فرد، مقدمه و متن ابوالفضل هاشم رحیموف*. مسکو: دانش.
غزالی مشهدی. (۱۳۷۲). *نقش بدیع، تصحیح و تعلیق مهدی ستودیان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۸۵). *بلاغت تصویر*. تهران: سخن.
کرمانی، عماد فقیه. (بی‌تا). *دیوان اشعار [نسخه خطی]*. تهران: کتابخانه مجلس، به شماره VIR ۱۹۴۳-۱۰.
نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۹). *مخزن‌الاسرار*. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.

نفیسی، سعید. (بی‌تا). *دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی*. تهران: کتابفروشی فروغی.
نیازی، شهرزاد و همکاران. (۱۴۰۲). «خلاقیت و ابتکار در ارتباطات برون‌متنی و درون‌متنی نظیره‌پردازان مخزن‌الاسرار نظامی». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، س ۱۶ ش ۱۰: ۲۰۹-۲۳۲.

DOI: 10.22034/bahareadab.2023.16.7117

واعظ‌زاده، عباس، نوروزی، حامد و شجاع‌زاده مقدم، سیده فاطمه. (۱۳۹۷). «ریخت‌شناسی حکایت‌های اخلاقی بر پایه حکایت‌های مخزن‌الاسرار و نظیره‌های آن». *پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی*، س ۱۰ ش ۳۸: ۲-۳۲.
هاشمی، شاه جهانگیر. (۱۹۵۷). *مظهر الآثار*. به کوشش حسام راشدی. کراچی: سندی ادبی بورد.
یوسفی، حسینعلی. (۱۳۸۵). *نقد تطبیقی مخزن‌الأسرار و مطلع الأنوار*. تهران: الهدی.

References

Below is the English translation of the references you provided, formatted in a standard academic style.

- Amir Khosrow Dehlavi. (1983). *Khamsa*. Introduction and edited by Amir Ahmad Ashrafi. Tehran: Shaghayegh.
- Barahani, Reza. (2001). *Tala dar Mes*. 3 vols. Tehran: Zaryab. 1st ed.
- Jami, Nour al-Din Abd al-Rahman ibn Ahmad. (1999). *Haft-Owrang*. Edited by Jablqa Dadalishah et al. Tehran: Miras-e Maktub.
- Hakemi, Esmail. (1979). "Makhzan-ol-Asrar Nezami Ganjavi and the imitations written in its style." *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran*. No. 99: pp. 40-44.
- Hosseini Gardehash, Eyvaz. (2013). "A Comparison between Makhzan-ol-Asrar and Matla'-ol-Anwar." *Roshd and Persian Language Education Journal*. No. 106: pp. 10-30.
- Khajoo Kermani. (2008). *Rowzat-ol-Anwar*. Edited by Mahmoud Abedi. Tehran: Miras-e Maktub.
- Radfar, Abolghasem. (1992). *Ketabshenasi-ye Nezami Ganjavi* (Bibliography of Nezami Ganjavi). Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Shah Da'i Shirazi, Nezam al-Din Mahmoud. (1960). *Divan-e Ash'ar* (Collection of Poems). Vol. 1. Edited by Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Kanoon-e Marefat.
- Shoaie, Malek. (2023). "A Study of Didactic Allegorical Teachings in Jami's *Tohfat-ol-Ahrar*." *Quarterly of Allegorical Research in Persian Language and Literature*. No. 55: pp. 59-83.
- Shamisa, Sirous. (1993). "Nezami's Conception of Poetry and Poetics." In *Collection of Articles from the Conference to Commemorate the 900th Anniversary of Nezami Ganjavi's Birth*. Tabriz.
- Shahabi, Ali Akbar. (1955). *Nezami the Storytelling Poet*. Tehran: Ibn-e Sina.
- Safa, Zabihollah. (1990). *History of Iranian Literature*. Tehran: Ferdowsi.
- Toghiani, Eshaq and Najafi, Zohreh. (2014). "Linguistic Functions in Nezami's *Makhzan-ol-Asrar*." *Journal of Literary Research*. Vol. 17, No. 36: pp. 308-332.
- Abdi Beyg Shirazi, Zayn al-Abedin. (1986). *Johaer Fard*. Introduction and text by Abolfazl Hashim Rahimov. Moscow: Publication House of Science.
- Ghazali Mashhadi. (1993). *Naqsh-e Badie'*. Edited and annotated by Mehdi Sotoudian. Master's thesis. Ferdowsi University of Mashhad.
- Fotouhi Roudma'jeni, Mahmoud. (2006). *Balaghat-e Tasvir* (Rhetoric of Image). Tehran: Sokhan.

- Kermani, Emad Faqih. (n.d.). Divan-e Ash'ar (Collection of Poems). Manuscript. Library of the Parliament, Document No.: IR10-19437. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
- Nezami Ganjavi, Elias ibn Youssef. (2000). Makhzan-ol-Asrar. Edited and annotated by Hassan Vahid Dastgerdi, with efforts by Saeid Hamidian. Tehran: Ghatreh. 4th ed.
- Nafisi, Saeid. (n.d.). Divan-e Qasaed va Ghazaliat-e Nezami Ganjavi (Collection of Odes and Sonnets by Nezami Ganjavi). Tehran: Foroughi Bookstore.
- Niazi, Shahrzad et al. (2023). "Creativity and Innovation in Intertextual and Intratextual Communications of the Imitators of Nezami's Makhzan-ol-Asrar." Journal of Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahare Adab). Vol. 16, No. 10: pp. 209-232.
- Waezzadeh, Abbas et al. (2018). "Morphology of Moral Tales Based on the Tales of Makhzan-ol-Asrar and Its Imitations." Journal of Didactic Literature Research. Vol. 10, No. 38: pp. 2-32.
- Hashemi, Shah Jahangir. (1957). Mazhar al-Asar. Edited by Hesam Rashedi. 1st ed. Karachi: Sindhi Adabi Board.
- Yousefi, Hosseinali. (2006). Naqd-e Tatbiqi-ye Makhzan al-Asrar va Matla' al-Anwar (Comparative Critique of Makhzan al-Asrar and Matla' al-Anwar). Tehran: International Al-Huda Publications.